

WILLIBALD PIRCKHEIMER OG
ALBRECHT DÜRER

ET NYT FUND

I

OMKRING PIRCKHEIMER OG HANS BIBLIOTEK

AF

IB MAGNUSSEN

Under min hidtil forgæves eftersøgning af et bestemt eksemplar af Aldus Manutius' førsteudgave af Theophrastos (Venezia 1497 som bind IV af Aristoteles' værker på græsk) viste det sig, at Universitetsbibliotekets 2. afdeling i København rummede et komplet sæt af Aristoteles-udgavens fem bind (1495-1498). Da Universitetsbiblioteket i 1930 ophævede sin inkunabelsamling, er disse inkunabler ikke blevet overført til Det kgl. Bibliotek, formentlig fordi dette i forvejen besad et fortrinligt komplet eksemplar og dele af et yderligere sæt, og fordi det bemærkelsesværdige ved Universitetsbibliotekets eksemplar ikke er blevet observeret.

Af de fem bind, der nu er blevet overført til Det kgl. Bibliotek, har bind II-IV mistet deres oprindelige udseende ved engang i det 18. århundrede at have fået marmoreret fåreskins-overtræk på de gamle træplader; bind I er indbundet i et bind i Grolier's stil, hvorefter kan henvises til Emil Hannover: *Kunsthåndværkerne gamle Bogbind indtil 1850*. Kbh. 1907, side 52 (nr. 33); bind III udmærker sig ved at have en malet snitdekoration af båndslang afbrudt af medailloner, af hvilke den, der står på midten af forsnettet, har et brystbillede af en mand vistnok med doktorkappe og doktorhat.

De fire ens indbundne bind hører ikke oprindeligt sammen. To af dem (bind IV og V) indeholder på forsiden af første blad af den græske tekst miniaturer, der straks måtte lede tanken hen på Albrecht Dürers bogmalerier for Willibald Pirckheimer, hvoraf Det kgl. Bibliotek i forvejen ejede et¹). At bind V indeholdt Pirckheimers exlibris kunne kun bestyrke antagelsen. Da de to inkunabler er anført på listen over de 14 bøger med

Dürer-malerier, som Hans Hieronymus Imhoff i 1634 solgte til Matthäus Overbeck fra Leiden²), kan det i al fald siges, at traditionen i den Pirckheimer-Imhoff'ske familie har tillagt Dürer de små kunstværker. I det følgende afsnit, hvor selve miniaturerne publiceres af dr. V. Thorlacius-Ussing, findes den kunsthistoriske placering af arbejderne. I nærværende artikel skal blot som baggrund hertil dvæles lidt ved Pirckheimer og hans bibliotek.

Nürnberg-patricieren Willibald Pirckheimer (1470-1530) er en central skikkelse i tysk humanisme, i perioden førend denne blev opslugt af den vældigere reformatoriske bevægelse, som Pirckheimer i begyndelsen sluttede sig til, men efterhånden i praksis tog afstand fra, skønt han stadig i teorien stod den nær. Som mange humanister så han sine videnskabelige interesser truet, og i sin aristokratiske holdning blev han skræmt af de voldsomme folkelige kræfter.

Er han for nutiden bedst kendt som Dürers ven og velynder, ragede han for samtiden højt op på mange områder. Hans hus var et samlingssted for den ny tid og dens store mænd, hans venskabsforbindelser rakte vidt ud over Europa. Hans virke som kriger og statsmand var bemærkelsesværdigt – han ledede Nürnbergs kontingent i kejser Maximilians Schweizerkrig 1499, var rådsherre i Nürnberg og måtte påtage sig mange diplomatiske missioner – men fremfor alt stod han som en af hovedmændene i den humanistiske bevægelse omtrent på linie med Reuchlin og Erasmus. Støttet på et rigt bibliotek, der stod åbent for mange, kunne han, økonomisk uafhængig som han var, med voldsom energi drive studier inden for alle tidens fag. Med særlig forkærlighed kastede han sig over græsk litteratur, især historiske og moralsk-politiske skrifter. I filologiens historie indtager han en hæderlig plads ved nogen udgivervirksomhed og ved sine latinske oversættelser af græske forfattere, der i høj grad fremmede kendskabet til græsk litteratur. En af disse oversættelser, Plutarchus: *De vitanda usura*, Nürnberg 1515, ejer Det kgl. Bibliotek i et eksemplar, der på sidste side har en latinsk dedikation til magister Laurentius Krumpf fra Böhmen underskrevet med et W prentet i en uregelmæssig cirkel. Om dette bogstav betyder Willibald og altså skulle være Pirckheimers signatur, kan ikke afgøres her, hvor alt sammenligningsmateriale mangler^{2a}).

En vigtig kilde til studiet af den græske humanismes tidligste vækst nord for Alperne er netop Pirckheimers overvejende latinske brevveksling, hvoraf nu en stor del foreligger i en definitiv udgave: Willibald Pirckheimers Briefwechsel. In Verbindung mit Arnold Reimann gesammelt, herausgegeben und erläutert von Emil Reicke. I-II. München 1940-56. Udgaven, der er planlagt til fire bind, besørges efter Emil Reickes død

af hans søn Siegfried Reicke. I det følgende anføres brevene med B. (= Briefwechsel) og udgavens brevnumre.

Blandt meget andet – politiske nyheder især fra Nürnberg, private meddelelser, oplysninger om Pirckheimers litterære arbejder og studier, astrologiske betragtninger og opskrifter på højst forunderlige medikamenter – får vi gennem brevene ganske god besked om udviklingen af Pirckheimers interesser som bogsamler, der står i nøjeste forbindelse med hans egne studier.

Under sit studieophold 1489–1495 i Padova og Pavia – i bekvem nærhed af de store bogcentre Venezia og Milano – holder Pirckheimer (B. 1–3) faderen Johann (Hans) Pirckheimer underrettet om nyudgivelser i Italien, først og fremmest af latinske klassikere og græske forfattere i latinsk oversættelse. De latinske oversættelser, der havde en direkte virkning større end originalernes, blev jo oftest trykt tidligere end de græske tekster, hvis udgivelse først for alvor tog fat i årene efter Pirckheimers Italiensophold.

Efter sin hjemkomst søger Pirckheimer gennem venner og slægtninge på ophold i Italien at skaffe sig nyheder fra det italienske bogmarked. I de første år er det åbenbart mest juridisk litteratur, det drejer sig om – jura havde jo været Pirckheimers officielle studium i Italien. Senere koncentrerer interessen sig om græske udgaver.

Ganske vist havde Pirckheimer haft gode lærere i græsk i Italien og var blandt de første tyskere, der nåede sikkerhed i sproget, men hans breve giver et indtryk af de store vanskeligheder, han måtte kæmpe med nu, da han ikke længere var i Italien. Endnu i slutningen af 1501 beder han i et brev (B. 44) sin ven, den senere provst i Nürnberg Anton Kress (1478–1513), der som Pirckheimer studerede i Padova og Pavia, om i Pavia at finde en eller anden fattig græker („pauper graeculus“), der for en passende betaling vil udarbejde en ordret oversættelse af Aristophanes. Senere fik Pirckheimer, efter hvad han i begyndelsen af 1503 fortæller i et brev (B. 58) til den bekendte humanist Konrad Celtis, bugt med Aristophanes, men om det er en sådan ordret oversættelse eller Aldus' førsteudgave med Marcus Musurus' kommentar (Venezia 1498), der åbenbarede digterens mening for ham, kan ikke ses. For at vise sine fremskridt skriver han ganske kort efter også til Celtis (B. 59) på et ikke ganske fejlfrit græsk, åbenbart tilskyndet til denne sport af et brev på græsk, som Johann Reuchlin („vir trilinguis“, han beherskede jo også hebraisk) havde sendt ham selv.

Gennem Pirckheimers bevarede brevveksling fra 1501 og de nærmeste år derefter kan vi følge hans opkøb af græske bøger. I det 15. århundrede

Willibald Pirckheimer. Kultegning af Albrecht Dürer 1503, Kupferstichkabinett, Berlin. Originalens størrelse: 28,1 × 20,8 cm. (Tietze 220.)

og et stykke ind i det 16. var Italien ene om at udsende græske udgaver. Med Erasmus' *Novum Testamentum* (Basel, Johann Frobenius, 1516) brydes monopollet, men ikke før 1530 udsendes den tidligste større førsteudgave (*editio princeps*) af en klassisk græsk forfatter uden for Italien, nemlig Vincentius Opsopoeus' udgave af Polybios' 5 første bøger trykt hos Johannes Securius i Hagenau. Forud for dette, i 1527, havde Pirckheimer selv ganske vist udsendt *editio princeps* af Theophrastos' „Karakterer“, men den omfattede kun de 15 første kapitler. I Italien var de græske presser af betydning samlet ikke i tidens vigtigste universitetsbyer som Bologna og Padua, men i de store handelscentre Milano, Firenze og Venezia. Særlig den sidste by, hvor Aldus Manutius begyndte at trykke græske tekster i 1495, dominerede markedet.

Efterspørgselen efter græske originaler var endnu ikke stor nord for Alperne, og Liebhabere som Pirckheimer var henvist til selv at organisere

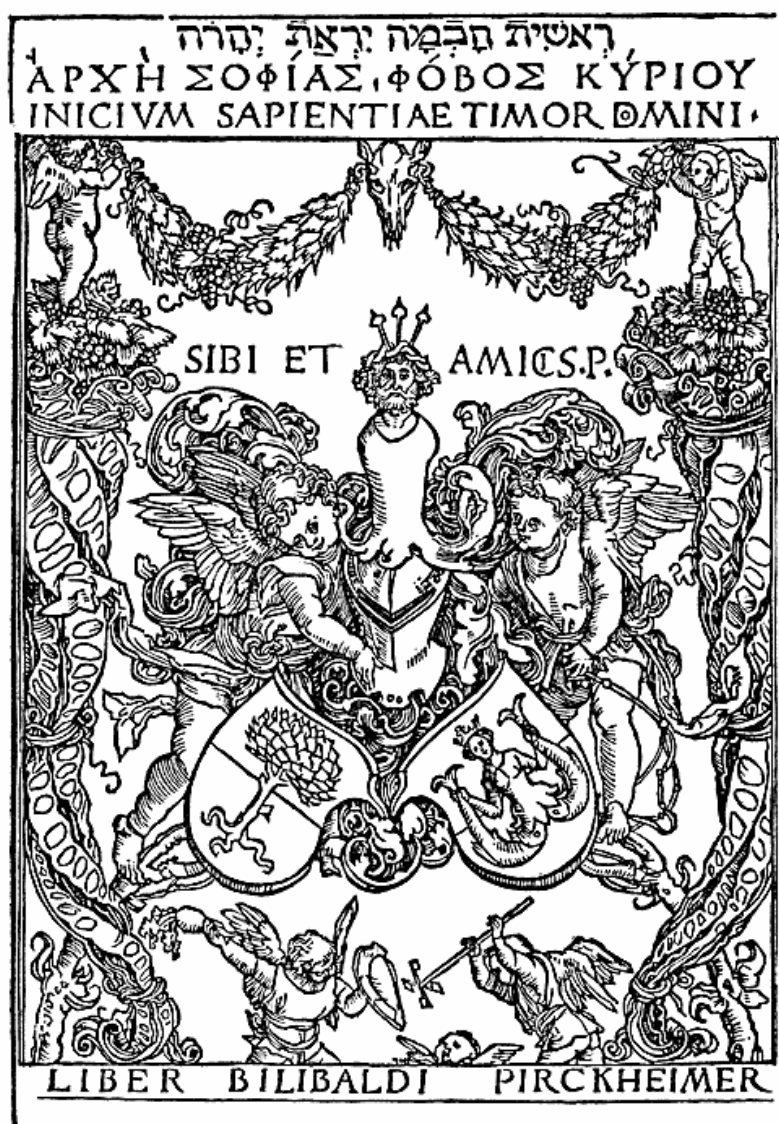
handelen. Pirckheimer anvendte, som vi kan se af hans breve, foruden den nævnte Anton Kress, der åbenbart var mellemmand ved de fleste lejligheder, en række andre tyskere, som havde ærinde til byer som Milano og Venezia. Også venen Albrecht Dürer måtte lejlighedsvis optræde som opkøber for Pirckheimer.

Det var ikke let i Nürnberg at holde sig underrettet om, hvad der udkom i Italien. I breve til venner i Italien spørger Pirckheimer stadig om, hvad nyt græsk der trykkes, og i 1503 (B. 57) beder han Anton Kress, der da var i Pavia, om, hvis han kommer til det nærliggende Milano, at opsøge den berømte græker Demetrios Chalkondylas (kendt bl. a. som udgiver af *editio princeps* af Homer, Firenze 1488) for til brug for Pirckheimer at få at vide, hvad der tryktes i Milano. Det er påfaldende, at Pirckheimer hele tiden må bygge på mundtlig og brevlig efterretning, og at han, der ellers nøje fulgte Aldus Manutius' virksomhed, tilsyneladende ikke kender trykte prislister fra Aldus (kataloger med priser fra 1498, fra 1503 og fra 1513 er bevaret og udgivet i facsimile af Henri Omont³)).

Bøgerne købtes og sendtes til Pirckheimer i løse ark, men Pirckheimer måtte ofte beklage sig over defekter, manglende dele eller enkelte blade. Da de tidlige græske tryk mangler titelblade og undertiden endda registre, var fejl vel forståelige, men Pirckheimer bliver ikke træt af at skælde ud på de italienske boghandlere, som han i et brev til Kress kalder et bedragerisk folkefærd („gens fraudulenta“, B. 6). Et andet sted undskylder han Kress, der havde sendt ham en defekt Euripides, med: „...men måske er det boghandleren, der har narret dig, sådan som de plejer“ (B. 50).

Til gengæld så han, selv om han normalt sendte oplysninger om de priser, han ville give, ikke så nøje på købesummen. Hans opkøbere fik ofte en vis margin, og var han blevet utålmodig, kunne han som i et brev til Kress (B. 44) sige: „Jeg er ligeglad med prisen, når blot jeg får bøgerne“. Pirckheimer holdt sine opkøbere skadesløse gennem handelsforbindelser i Italien, hvem han sommetider også overlod hjemsendelsen af bøgerne.

Denne stadige virksomhed for at skaffe det nyeste græske til veje må have kostet Pirckheimer (og hans mellemmand) megen tid. Breve krydses og bliver borte, og Pirckheimer må, når en af hans venner har skiftet opholdssted, annullere og flytte bestillinger, samtidig med at han må søge at undgå dubletkøb. Til gengæld har næppe nogen i Tyskland på den tid været så godt og hurtigt forsynet med græsk litteratur. I det ovenfor omtalte græske brev af 10. marts 1503 til Konrad Celtis (B. 59) fortæller han, at han nu gennemarbejder Thukydides og Herodotos. De første udgaver af disse historikere var udsendt af Aldus henholdsvis i maj

Pirckheimers exlibris, indklæbet i Kgl. Bibl.s eksemplar af Simplikios: Hypomnemata, Venezia 1499. Træsnit af Albrecht Dürer ca. 1503. Originalens størrelse: 17 × 11,9 cm. (Klichéen tilhører Statens Museum for Kunst.)

og i september 1502. Et år senere (14. marts 1504, B. 63) kan han stolt fortælle Celtis, at han er i besiddelse af alle græske bøger trykt i hele Italien („Omnes enim per universam Italiam impressi penes me sunt“). Der er ingen grund til at tro, at det skulle være en overdrivelse.

Hvor usædvanligt dette må have forekommet i samtidens Tyskland kan bl. a. ses af, at så sent som i 1512 fremhæver Johannes Cochläus i et dedikationsbrev til Anton Kress trykt i en latinsk Aristoteles-oversættelse (*Meteorologia Aristotelis eleganti Jacobi Fabri Stapulensis paraphrasi explanata. Norinbergae 1512*), at Pirckheimer besidder Aristoteles' værker på græsk (nemlig netop Aldus' 5 binds udgave 1495-98, som er udgangspunktet for nærværende artikel). Det kan også nævnes, at selveste Erasmus af Rotterdam først ca. 1525 synes at være blevet ejer af et eksemplar af Aristoteles-udgaven⁴).

Pirckheimers gode forbindelser i Italien gjorde det naturligt, at også andre søgte hans mellemkomst ved opkøb af græske bøger. I den bevarede brevveksling skriver Pirckheimer et par gange (B. 293-294) til en fornem mand (formentlig grev Hermann von Nuenar, der endda selv havde været på en længere studierejse i Italien) om græske bøger, han havde fået anmodning om at søge fremskaffet.

Flere breve vekslet mellem Pirckheimer og Anton Kress omtaler direkte erhvervelsen af de Pirckheimer-inkunabler med Dürer-miniaturer, der nu findes i Det kgl. Bibliotek. I et brev den 19. december 1501 (B. 44) takker Pirckheimer Anton Kress for bøger, han har købt i Venezia, bl. a. Simplikios' græske kommentar til Aristoteles' skrift om kategorierne trykt i Venezia 1499 (Det kgl. Bibliotek inkunabel nr. 3715)⁵). Denne oplysning stemmer vel med den kunsthistoriske datering af Dürers miniature, der er udført efter modtagelsen af værket i Nürnberg⁶).

Erhvervelsen af Aristoteles' Opera har voldt betydelige vanskeligheder. Udgivelsen var afsluttet 1498, men Pirckheimer har måske ikke kunnet købe værket under ét, eller også - hvad der vel er det sandsynligste - har han fra begyndelsen ikke været klar over, at de fem bind udgjorde én sammenhørende helhed. Det sidste er ikke uforståeligt, fordi værket i sit anlæg er uklart disponeret og udgivet uden bindtal. Ofte optræder bind I og II tilsammen som ét bind, således at værket bliver i fire bind, mens andre biblioteker har eksemplarer i seks bind (bind IV opdelt i to bind).

I et brev til Anton Kress i Pavia fra 14. april 1502 (B. 50) skriver Pirckheimer for at takke for modtagne græske bøger og bede Kress for en tid standse købene. Samtidig gør han blandt andre defekter opmærksom på et manglende blad (blad 98) i Theophrastos' værk om planterne, der indgår i bind IV af Aristoteles' Opera. Kress opfordres indtrængende til at skaffe bladet til veje. I et nyt brev til Kress af 15. august 1502 (B. 55) må Pirckheimer stadig rykke for bladet. Det fremgår, at Kress i et nu tabt brev har påstået, at bind IV slet ikke er trykt. Pirckheimer har

imidlertid fået overblik over værket og opregner nogenlunde korrekt indholdet af de fem bind. Han oplyser, at han endnu mangler bind I og V. Kress har købt bind II og IV, mens III tidligere er tilgået Pirckheimer ad anden vej. For hvert af de to manglende bind er prisen to dukater, men Pirckheimer er villig til at give op til fem dukater tilsammen, når han blot kan få bøgerne.

Godt fem måneder senere – 31. januar 1503 (B. 57) – har Pirckheimer åbenbart tabt tålmodigheden. Kress har tilsyneladende i mellemtiden sendt bind I, men har standset opkøb af venezianske bøger, hvad Pirckheimer stærkt bifalder, fordi han allerede har fået de nyudkomne ad anden vej og iøvrigt mener, at de købes billigere i Venezia end i Pavia, hvor Kress var, eller det nærliggende Milano. Pirckheimer vil nu søge at skaffe bind V gennem andre fra Venezia. Det manglende blad af bind IV er stadig ikke dukket op, og Kress opfordres endnu engang til at gøre sit bedste. Til sidst må det være lykkedes, for bladet findes i eksemplaret i Det kgl. Bibliotek, hvor også bind V vidner om, at det lykkedes Pirckheimer at samle sig et komplet sæt af Aldus' Aristoteles-udgave, men brevvekslingen tier om de nærmere omstændigheder.

Resultatet af de mange anstrengelser fra Pirckheimers og hans agents side for opkøb af nye bøger og erhvervelse af afdødes sjældenheder (bl. a. fra Matthias Corvinus' berømte samlinger) blev, som vi kan forstå af samtidiges vidnesbyrd og de spredte rester, der endnu kendes, et usædvanligt rigt og alsidigt sammensat bibliotek, der må have været et af de mest udsøgte i datidens Tyskland. Selv om Pirckheimer havde arvet et godt grundlag fra sine forfædre, er det, så vidt vi kan se, Willibald Pirckheimer selv, der har sat sit præg på samlingen og tilvejebragt størsteparten.

En dyberegående skildring af bibliotekets skæbne mangler endnu⁷), men hovedtrækkene er velkendte og skal kort rekapituleres. Pirckheimer døde 1530 uden testamente, og hans bibliotek tilfaldt sammen med hans kunstsamlinger og andre efterladenskaber datteren Barbara, gift med Hans Straub, og de børn, som hans kort forinden afdøde datter Felicitas havde i sit første ægteskab med Hans Imhoff (død 1526). Da Hans og Barbara Straub var døde barnløse, tilfaldt hele arven 1560 den Imhoff'ske familie. Allerede mens Hans Straub, der ellers pietetsfuldt sørgede for udgivelse af en række af Pirckheimers håndskrifter, havde ansvaret for biblioteket, led samlingen de første tab. I et brev til Erasmus (6. september 1531) fortæller Thomas Venatorius, der havde fået til opgave at katalogisere samlingen, at det, da det var for besværligt at læse Pirckheimers omfattende brevveksling igennem, var blevet besluttet at overgive en stor del af den til Vulcanus⁸).

Trods forskellige tab fra tid til anden forblev størstedelen af biblioteket dog samlet, indtil den Imhoff'ske familie et stykke ind i det 17. århundrede kom i økonomiske vanskeligheder. Hans Imhoff (død 1629) havde i en del tilfælde udskåret miniaturer (bl. a. Dürer-malerier) af håndskrifter og trykte bøger med henblik på salg, og sønnen Hans Hieronymus Imhoff afhændede efterhånden samlingerne. I 1634 solgte han til Matthäus Overbeck bl. a. 14 værdifulde bøger, mest inkunabler, med miniaturer tillagt Dürer, der er anført på den ovennævnte fortegnelse⁹).

To år senere blev resten af biblioteket erhvervet af tidens største engelske kunstsamler Thomas Howard, second Earl of Arundel. Efter dennes død 1646 blev det ret forsømt, og mindre dele blev spredt. I 1667 skænkedes alt, hvad der var tilbage, til Royal Society, der havde fået husrum i Arundel House. Håndskrifterne blev 1831 solgt til British Museum, hvor de nu udgør en særlig samling. De trykte bøger gik desværre ikke samme vej, men forblev under meget slette opbevaringsforhold i Royal Society's bibliotek. Store dele af de sørgelige rester blev i 1873 afhændet til antikvarboghandleren Bernard Quaritch, der i de følgende årtier kunne videre-sælge bøgerne med betydelig gevinst. Det tilbageblevne blev endelig i 1910 og 1925 bortsolgt.

Pirckheimers bibliotek er nu definitivt spredt på mange hænder og til dels gået tabt. Enkelte ting vil vel stadig dukke op i boghandelen, og det vil sagtens stadig være muligt at gøre nye fund i offentlige og private samlinger. Især gennem antikvarkataloger fra og med Quaritch's General Catalogue fra 1874 er det muligt at rekonstruere så store dele af Pirckheimers bibliotek, at vi kan få et vist indtryk af dets sammensætning. Et forsøg i denne retning er for en del år siden gjort af Emile Offenbacher¹⁰).

En særlig stilling blandt Pirckheimers bøger indtager naturligt værkerne smykket med miniaturer tillagt Albrecht Dürer. De var nok tidligere spredt blevet observeret¹¹), men først Erwin Rosenthal underkastede i 1928 gruppen en samlet behandling¹²). Han publicerede miniaturer fra ialt 11 bøger – med en enkelt undtagelse, en græsk grammatik – allesammen græske udgaver eller oversættelser. To af disse – Theocriti Eclogae. Venezia, Aldus, 1495 og Aristoteles: Opera I. Venezia, Aldus, 1495 – fandtes på Imhoff's liste over de 14 bøger, der i 1634 solgtes til Overbeck. Den første tilhørte London Library, den anden Provinzialbibliothek, Hannover (nu Niedersächsische Landesbibliothek, hvor den ifølge brevlig meddelelse er i god behold). Af de øvrige ni hidrørte de otte fra auktionen over Royal Society's bøger i 1925, hvorfra de var kommet i privateje på forskellige hænder. I en af disse – Homer-udgaven, Firenze 1488 – var hovedminiaturen skåret ud. Den niende var en miniature fra Milano-

udgaven 1499 af Suidas, formentlig ligeledes udskåret af Hans Imhoff og fra gammel tid i British Museums besiddelse. Selve inkunablen var dukket op på auktionen i 1925.

Af de otte privatejede er de syv, hvoriblandt Aristoteles: Opera III. Venezia, Aldus, 1497, sidenhen – i 1940 – skænket til Museum Boymans i Rotterdam¹³). Museet har i et brev yderligere oplyst, at også Aristoteles: Opera II. Venezia, Aldus, 1497, hvoraf miniaturen nederst på første blad er udskåret, og som Rosenthal ikke kunne inddrage i sine undersøgelser, nu findes i Museum Boymans, der altså ialt rummer otte af Pirckheimers bøger, som har haft Dürer-malerier.

Med de tre inkunabler i Det kgl. Bibliotek (Simplikios og de to nu fremdragne Aristoteles-bind, alle opført på Imhoffs liste) er således bevaret 15 bøger af denne art. Hertil kommer som den 16. Pirckheimers eksemplar af Aldus' Æsop-udgave (Venezia 1505), som blev publiceret i 1947¹⁴). Selv om denne bogs udsmykning måske delvis kun er udført efter Dürers instruktioner og ikke med hans egen hånd, har dette værk, der ligeledes er opført på Imhoffs liste, selvfølgelig også interesse i denne forbindelse. Yderligere ni titler, der må forventes at indeholde miniaturer af Dürer eller malet efter Dürers angivelser, er kendt, men endnu ikke lokaliseret. Det drejer sig dels om de otte resterende beskrevet på Imhoffs liste, dels om Florilegium diversorum epigrammatum. Venezia, Aldus, 1503, som har været i den bekendte lærde Johann Jacob Reiske's besiddelse. I et brev til Lessing (13. februar 1773)¹⁵) beskriver Reiske nøje denne bog, hvis miniaturer han tillægger Dürer. Han oplyser, at bogen ifølge en dedikation af Hans Straub kort efter Pirckheimers død er skænket ovennævnte Thomas Venatorius. Som bekendt købte P. F. Suhm 1779 størstedelen af Reiske's samlinger, der senere er indgået i Det kgl. Bibliotek. Men denne bog synes ikke at have fundet vej til biblioteket.

Pirckheimers sæt af Aldus' Aristoteles-udgave, hvis fem bind nu er identificeret, blev allerede splittet i det 17. århundrede: De tre bind (I, IV og V), der 1634 blev solgt til Overbeck, findes nu henholdsvis i Niedersächsische Landesbibliothek og Det kgl. Bibliotek, mens de to øvrige, der beror i Museum Boymans, i 1630 var blevet solgt til Thomas Howard og derfra kom til Royal Society. Om bind IV og V's historie mellem Overbeck og deres opdukken på Universitetsbiblioteket kan endnu intet sikkert oplyses.

Bind I af Pirckheimers eksemplar, der nu findes i Hannover, har også tidligere været i Danmark. Det har nemlig i sin tid tilhørt Hans Gram og blev på auktionen over hans bibliotek i 1749 erhvervet til Hannover som del af et komplet sæt med alle fem bind, der solgtes for 12 rigsdaler

3 mark¹⁶). Havde Det kgl. Bibliotek, som på Grams auktion kun købte for 385 rigsdaler, dengang grebet chancen – det meste gik iøvrigt til udlandet – ville biblioteket i dag have rummet ikke tre, men fire bind med Dürer-malerier¹⁷).

NOTER

¹) Se herom V. Thorlacius-Ussing i *Kunstmuseets Aarsskrift* 1932, side 39–47 og samme i *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 54, 1933, side 91–94. – ²) Listen indgår i Imhoff's „Geheimbüchlein“, udgivet af Erwin Rosenthal i *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 49, 1928, Beiheft, side 47 ff. – ^{2a}) Dedikationen lyder med opløste forkortelser: Venerando, pietate et eruditione eximio uiro Domino Laurentio Krumpf artium bonarum magistro pastori [?] in Boemia apud generosum Dominum Petrum de Hassenstein amico suo percharo he dantur literæ. – En gentagen henvendelse til rette vedkommende i Tyskland for at få autografspørgsmålet løst er desværre forblevet ubesvaret. – ³) *Catalogues des livres grecs et latins imprimés par Alde Manuce à Venise (1498–1503–1513) reproduits en phototypie*. Paris 1892. – ⁴) *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* ed. P. S. Allen. Tom. VII, Oxonii 1928, side 547 (Appendix XX, der gengiver en liste over bøger bestilt af Erasmus). – ⁵) Jfr. note 1. – ⁶) 1503 iflg. V. Thorlacius-Ussing (se note 1) hhv. side 43 og side 93. – ⁷) Af Arnold Reimann's dissertation („Pirckheimer-Studien Buch I und II“) foreligger kun et udsnit trykt (Berlin 1900). Buch II („Die Schicksale der Familienbibliothek“), hvoraf kun indholdsfortegnelsen er gengivet, findes resumeret i Reimann's posthumt udgivne „Die älteren Pirckheimer“ (Leipzig 1944) side 197–230. – ⁸) *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* ed. P. S. Allen. Tom. IX, Oxonii 1938, side 343 (brev nr. 2537). – ⁹) Se note 2). – ¹⁰) *La bibliofilia* XL, Firenze 1938, side 241–263. – ¹¹) Således i M. Kerney's afsnit „Bilibald Pirckheimer“ i *Contributions towards a dictionary of English book-collectors*. London, Bernard Quaritch, 1892–99. – ¹²) Erwin Rosenthal: Dürers Buchmalereien für Pirckheimers Bibliothek i *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 49, 1928, Beiheft, side 1–54. Suppleret med et „Nachtrag“ i *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 51, 1930, side 175–178. – ¹³) Erwin Panofsky: *Albrecht Dürer*. II. 3rd ed. Princeton 1948, side 161–162, oplyser ukorrekt om to af disse (nr. 1721 og 1722): „Location unknown“. – ¹⁴) Ved Philip Hofer i *Harvard Library Bulletin* I, 1947, side 66–75. – ¹⁵) *Lessings sämtliche Schriften*. Hrsg. von Karl Lachmann. 3. Aufl. 20. Bd. Leipzig 1905, side 236–238. – ¹⁶) Eduard Bodemann: *Xylographische und typographische Incunabeln der königlichen öffentlichen Bibliothek zu Hannover*. Hannover 1866, side 91–92, nr. 153. Jfr. *Bibliotheca Grammiana*. Hauniae 1748, side 39, nr. 1356–60. På samme auktion erhvervedes også til Hannover et ekstra bind V for 5 rigsdaler (*Bibl. Gramm.* side 33, nr. 1211). – ¹⁷) Når Det kgl. Bibliotek ikke på auktionen købte Grams Aristoteles-udgave, kunne det tyde på, at biblioteket i forvejen besad værket. De eksemplarer, der nu findes i Det kgl. Bibliotek, hidrører (jfr. Victor Madsens katalog) fra Thott og er altså indgået i biblioteket efter Grams auktion. Skulle det kunne tænkes, at Det kgl. Bibliotek i slutningen af det 18. århundrede har udskilt sættet med de to Pirckheimer-bind som dublet til Universitetsbiblioteket, da Thotts donation var modtaget?

II

DEN KUNSTNERISKE UDSMYKNING AF WILLIBALD
PIRCKHEIMERS BØGER

AF

V. THORLACIUS-USSING

Da Erwin Rosenthal i 1929 publicerede en Række Bøger fra Willibald Pirckheimers Bibliotek smykket med Miniaturer, som han paa Grundlag af Familietraditionen i den Pirckheimer-Imhoffske Familiekrede alle til-lagde *Albrecht Dürer*, udtalte Rosenthal Haabet om „at Dürers Værk gennem en voksende Række af hidtil ukendte Lejlighedsarbejder vilde kunne forøges“.1) Der stod nemlig endnu tilbage at identificere en halv Snes Bøger paa de fra gammel Tid eksisterende Lister. Hurtigere end formodet er dette Haab delvis gaaet i Opfyldelse. Allerede Aaret efter kunde Rosenthal forøge sin egen Liste over illuminerede Pirckheimer-Bøger ved at publicere en Miniatur i Aristoteles' „*Historia animalium*“ (III Bind af Aldus-Udgaven. 1497), der da var i Koenigs' Samling i Haarlem men nu er i Boymans-Museet i Rotterdam.2)

To Aar efter igen fandtes og publiceredes Det kgl. Biblioteks Simpli-cius' Kommentarer,3) og i 1947 offentliggjorde Philip Hofer sit Fund af Aldus' Æsop-Udgave fra 1505, der findes i Department of Graphic Arts i Harvard College Library.4) Og nu har Heldet atter tilsmilet Forsknin-gen, idet man har konstateret, at der i dansk Eje findes endnu to Bind af de Bøger fra Pirckheimers Bibliotek, som Hollænderen Matth. van Overbeck i 1634 købte af Hans Imhoff. Det drejer sig om Bind IV og V af Aldus-Udgaven af Aristoteles i 5 Bind, der tryktes i Venezia 1495-98, Bøger, der indtil fornylig befandt sig i Universitetsbibliotekets 2. Afde-ling, men nu er overført til Det kgl. Bibliotek, og for hvis boghistoriske Forhold der nærmere er redegjort ovenfor af Overbibliotekar Magnus-sen, som har Æren af først at have paapeget Tilstedeværelsen af de to Sjældenheder.

Efter at Rosenthal havde publiceret sit omfattende Materiale, satte Kritiken naturligt ind. Netop de følgende Aar udarbejdede og udsendte vor Tids tre største Dürerkendere anseelige Publikationer og Kataloger over Kunstnerens Arbejder og maatte følgelig tage Stilling til Spørgs-maalet om Miniaturernes Autenticitet. Allerede af Billedmaterialet hos Rosenthal var det klart, at ikke alle kunde være egenhændige Arbejder af Dürer; nogle var senere overmalt og derfor tvivlsomme at tage Stilling

til, andre saa ringe, at de maaske endog knapt kan anses for Kopier efter Dürer, og atter andre utvivlsomt udført efter Forlæg af Dürer men af en Miniaturist af Fag. Paa det Tidspunkt disse Bogillumineringer fandt Sted, vides det, at Dürer havde Elever i sin Tjeneste, overvejende sandsynligt endda en Miniaturist.⁵⁾

Inden vi gaar over til nærmere at undersøge de to i København nyfundne Bind, vil det derfor være praktisk ganske kort at konstatere, hvorledes de førende Dürer-Kendere har stillet sig til de paa ethvert Tidspunkt foreliggende Tilskrivninger til Dürer.

Den mest kritisk og skeptisk indstillede er *Hans Tietze*. I sit lige citerede store Katalog-Værk over Dürers Kunst inddeler han hele det herhenhørende Materiale i tre Grupper: Egenhændige Arbejder, Værkstedsarbejder i snævrere Forstand (betegnet W) og endelig Arbejder, der af andre Forskere er tillagt Dürer, men som han personlig ikke kan godtage som saadanne; disse betegnes A (α: ausgeschiedene). Som egenhændige anerkender han kun Bogminiaturerne i Aldus' Aristoteles-Udgave I (92 b. Niedersächsische Landesbibliothek, Hannover), fra Suidas-Udgvaven (196 a. British Museum) og fra Theocrit-Udgvaven (260 a. London Library).⁶⁾ Som Værkstedsarbejder Miniaturerne i Aristoteles-Udgvavens III Bd. (W 26 a. Boymans' Museum), i Simplicius' Kommentarer til Aristoteles (W 26 b. Kgl. Bibliotek, København) og i Aristophanes-Udgvaven (W 54, Boymans' Museum).⁷⁾ Alle øvrige indtil 1938 kendte Miniaturer i Bøger fra Pirckheimers Bibliotek forkaster Tietze, idet han ikke kan anerkende dem som Arbejder af Dürer. Det gælder saaledes Hovedparten af Miniaturerne i Boymans' Museum fra Koenigs' Samling i Haarlem og H. Fürstenbergs Udgave af Flavius (Kat. A 263, 322-23 og 335-36).⁸⁾ Det maa dog bemærkes, at Tietze selv angiver, at flere af Miniaturerne kender han ikke af Selvsyn (Kat. W 26 b, A 263 og 235-36).

I Aarene 1936-39 udkom *F. Winklers* store Dürerværk i fire Bind og med et stort Katalog.⁹⁾ Han kommer ikke ind paa de enkelte Bogminiaturer, men under Omtalen af Dresdener Kabinettets Tegning af en staaende Engel med Pirckheimers Vaaben (Kat. Nr. 706) nævner han, at Pirckheimer temmelig ofte lagde Beslag paa sin Ven Dürers Kunst til Udsmykning af sine Bøger og fortsætter: „Flertallet af bevarede Bogmalerier i hans (α: Pirckheimers) Bøger, af hvilke omkring et Dusin er kommet for Dagen i Hannover, København, London, Rotterdam o. fl. st., stammer fra Dürer“. Winkler har aabenbart ikke følt Trang til at komme Problemerne nærmere ind paa Livet i de enkelte Tilfælde.

Dette gør imidlertid i nogen Grad *Erwin Panofsky* i sin store Dürer-Monografi i 2 Bind (1943), hvis anden og tredie Udgave kom i 1945 og

1948, medens en fjerde forkortet Udgave (uden de omfattende Fortegnelser) kom i 1955.¹¹) I sit Katalog over Dürers Arbejder har Panofsky en særlig Afdeling omfattende Bogillustrationer for Pirckheimer (Kat. Nr. 1712-22a), og under Nr. 1712 fremsætter han sin Mening om de enkelte Arbejder i denne Gruppe. Som helt egenhændige anser han ligesom Tietze Miniaturerne i Hannover, British Museum og London Library og mulig ogsaa Kgl. Biblioteks Simplicius-Udgave og Boymans-Museets III Bd. af Aristoteles-Udgvæn „selvom ogsaa her Samarbejde med en professionel Illuminator ikke er udelukket“; forøvrigt udtaler Panofsky her „at den egenhændige Udførelse af denne Art af Arbejder er ligesaa vanskelige at bestemme som de nøjagtige Udførelsesaar“. Den sidst publicerede Miniatur i Æsop-Udgvæn fra 1505 (Harvard Library, Panofsky's Kat. Nr. 1722a) mener Panofsky grunder sig paa en *propria manu* Skitse af Dürer, ligesom Resten af de tidligere publicerede Miniaturer er udført af en Illuminator efter Dürers Forlæg eller efter egne Opfindelser.¹²)

Skulde man udøve et eget Skøn over disse forskellige Meninger angaaende Egenhændighed, maatte det blive en Tilslutning til det almindelige Synspunkt vedr. Hannover- og London-Miniaturerne; dertil maatte som egenhændig absolut komme Simplicius-Miniaturen i København og Udsmykningen af Aristophanes-Udgvæn (Boyman's Museum) medens Miniaturen i „Anthologia graeca“ (Boyman's Museum) i hvert Fald maatte flyttes op blandt Værkstedsarbejderne (Tietze's Kategori W); man maa staa ret uforstaaende overfor Tietze's haarde Udtalelse „at hvis ikke Pirckheimer-Vaabnet havde været der, vilde ingen have tænkt paa Dürer med Hensyn til denne Miniatur“. Muligvis maa ogsaa Miniaturen i „Etymologium magnum graecum“ (A 335, Boyman's Museum) bringes i noget snævrere Sammenhæng med Dürer-Værkstedet, end Tietze mener, naar han skriver, „at efter hans Mening mangler ved dette Blad enhver erkendbar Forbindelse med Dürer“. Hvad de øvrige af Rosenthal publicerede Pirckheimer-Miniaturer angaar, kan jeg ganske tiltræde Tietze's Skepsis overfor deres Authenticitet og mulige Relationer til Dürer. Det drejer sig om Appian (A 323 Boyman's Museum), Flavius (A 263, Fürstenberg), Urbanus (A 336, Boyman's Museum), Homer (Boyman's Museum).

Æsop-Miniaturen i Harvard Library synes efter Afbildningen at dømme at grunde sig paa en Tegning af Dürer, men Udførelsen er næppe egenhændig. Panofsky's Bedømmelse af den er sikkert den rigtige.¹³)

Hvorledes kan nu de to i København fundne Bind af Aristoteles-Udgvæn indpasses i hele dette brogede Materiale? Det drejer sig som nævnt

i den boghistoriske indledende Afhandling om IV og V Bind færdigtrykt hos Aldus Manutius i Venezia henholdsvis 1 Juni 1497 og Juni 1498. Begge har Miniaturer paa første Side, Bind V yderligere indklæbet fra tidligere Indbinding Dürers Exlibris for Pirckheimer i Träsnit. Begge er nævnt blandt de Bøger, Matth. van Overbeck i 1634 købte ud af det Pirckheimerske Bibliotek. Deres Skæbne fra da af, og indtil de havnede i Universitetsbiblioteket i København ligger i det dunkle.

Paa begge Miniaturerne er Dækfarverne i Blyhvidt blevet helt sorte. Denne meget skæmmende Oxydering fjernede Konservatorassistent Frøken Signe Rønne med samme Dygtighed og Omhu, som hendes Fader, Konservator Svend Rønne 27 Aar tidligere havde regenereret Miniaturen i Kgl. Biblioteks Simplicius-Udgave, saaledes at Miniaturerne kunde fremtræde med deres fulde og rigtige Farvevirkning og Muligheden for gode Farvegengivelser saaledes var tilstede.¹⁴⁾

De to Bind forelaa som nævnt trykte i Sommeren 1497 og 1498. I denne Sammenhæng er det næsten nok saa vigtigt at faa fastslaaet Tidspunktet for Pirckheimers Erhvervelse af dem for derved nærmere at kunne indkredse Tidspunktet for deres Udsmykning. IV Bind er købt før 14 April 1502, hvor Pirckheimer reklamerer et manglende Blad, der først tilvejebringes efter 31 Januar 1503 d.v.s. at Udsmykningen ikke kan være begyndt før Foraaret 1502 maaske endda først i eller efter 1503, hvor det manglende Blad maa være kommet tilveje. V Bind bestilles i et Brev til Anton Kress af 15 August 1502 men er endnu 31 Januar 1503 ikke kommet; det maa dog være lykkedes inden 14 Marts 1504, hvor Pirckheimer kan fastslaa, at han nu ejer samtlige indtil da i Italien trykte græske Bøger. Næsten nøjagtig to Maaneder efter, d. 17 Maj, dør Pirckheimers Hustru, og naar hendes Vaaben ikke findes paa disse to Binds Illumineringer, maa det formodes, at de først er udført efter hendes Død. Den sidste Bog, hvor begge Ægtefællers Vaaben findes, maa være „Florilegium diversorum epigrammatum“, trykt hos Aldus i Venezia 1503. Den er endnu ikke identificeret, men en udførlig Omtale af dens Miniaturer i et Brev af 13 Februar 1773 fra J. J. Reiske til G. E. Lessing angiver, at begge Slægtsvaaben fandtes paa første Blad foruden Aarstallet 1504 paa et Baand, som to Genier holdt over sig. Miniaturen er altsaa den hidtil eneste, om hvilken vi ved, at Maleren har dateret den.¹⁵⁾

Foruden den figurlige Udsmykning forneden paa første Blad har begge Bind øverst en farvet og forgyldt slynget Baandfrise. Teksten begynder i begge Bind med et ligeledes farvet og forgyldt Initial, altsaa samme Komposition af Tekstsiden som i Theocrit-Udgaven (London Library) og

Bind I af Aristoteles-Udgvæn i Hannover.*) V Bind har yderligere mellem Frisen og Initialet som Baggrund for den trykte Kapiteloverskrift et marmorert Felt indrammet af brunmalede og forgyldte Grenstave.

Paa Forespørgsel har Dr. E. Haverkamp Begemann ved Boymans-Museet og senere dettes Direktør Dr. J. C. Ebbinge Wubben velvilligst meddelt mig, at samme Kompositionsvis med Rankeslyng foroven, Initial og nederst Miniatur er fulgt i II og III Bind af Aristoteles-Udgvæn i Museet dér, ligesom de to Aristophanes-Udgaver har lignende Frise, Initialer og Miniatur. Udgvæn af Appian og „Anthologia graeca“ har Initialer og Miniatur, medens Homer-Udgvæn kun har Initialer.

Initialet „T“ i III Bind af Aldus' Aristoteles-Udgvæn er identisk med samme Initial i IV Bind, der nu er fundet i København. III Bind var erhvervet af Pirckheimer før 15 August 1502 og har baade Pirckheimer's og hans Hustrus Vaabenskjolde, medens IV og V Bind kun har Pirckheimers Vaaben.

Den figurlige Udsmykning forneden paa IV Binds første Blad maaler 66 × 142 mm. Ligesom i de tre andre Bind af Aristoteles-Udgvæn bestaar den af et (stærkt udflygt) Skjold med Pirckheimers Vaaben holdt af to Genier, hvis Underkrop er formet som akanthusagtige Blade. Begge har spidse faunagtige Øren. Den venstre Genius ses skraat forfra, den højre skraat bagfra, og de griber hver med venstre Haand om Vaabenskjoldets øvre Flige, medens deres højre Haand støtter henholdsvis en Kurv og en Balje med Vindruer, som de bærer paa Skulderen. Ovenpaa hver af disse ses en Fugl med baskende Vinger, der skræpper mod den anden. Forneden er Vaabenskjoldet omgivet af Overflødighedshorn og lette Rankeslyng. I Geheimbüchlein beskriver Hans Imhoff denne Udsmykning næsten ganske nøje: „XI. Pictura: Seind zween nackende halbe Knaben mitt langen ohren und unterhalb des leibs ales wie ein fisch formirt, helt iedweder ein Körblein mitt weintrauben, auf welchen zween Vögel sitzen, desgleichen das Birckheymerwappen in händen“.16)

Farvesammensætningen er i Miniaturen den samme som i Frise og Initial og svarer til de bedste i andre Pirckheimer-Bøger d.v.s. de, der kan sættes i den nærmeste Forbindelse med Dürer selv. Den beherskes helt af de tre Dominanter: Irgrønt, Carmin og en dyb men klar blaa Farve. Ved første Øjekast tror man ogsaa, der i Frise og Initial findes en brun Farve, men i Virkeligheden er det vist kun Carmin-Farven, der ved en stærk og stærkt dækkende Forgyldning kommer til at virke brun.

I endnu højere Grad end Farven tyder Tegningen og Formen paa

*) Jeg takker Niedersächsische Landesbibliothek, Hannover, for venlig Meddelelse og Fremskaffelse af Fotografi.

den nærmeste Forbindelse med Dürer og med vor Simplicius-Kommentars Miniaturer. Den roterende Bevægelse i hele Kompositionen, den lette spændstige og præcise Streg og den faste Modellering af Geniernes Kroppe maa skyldes Dürer selv, og man forbavses ikke lidt over Tietzes Udtalelser om den nærbeslægtede Simplicius-Miniatur, som han dog regner til Værkstedsarbejderne; ganske vist kender han den hverken i Original eller gennem Farve-Facsimilen i Kunstmuseets Aarsskrift (1932) men kun gennem en formindsket Gengivelse i sort og hvidt i Preusz. Jahrbücher (1933).¹⁷⁾ „Genierne paa Miniaturen“ skriver Tietze „er svage og skabagtigt ubehjælpomme i Modsætning til de livligt bevægede i Træsnittet“ (∩: i Dürers Exlibris for Pirckheimer), en Karakteristik som er aabenbar ubillig og forkert, og som næppe vilde være givet, om Tietze havde kendt Originalen. At Stillforskellen mellem denne og Træsnittet ikke er ringe beror ganske simpelt paa Forskellen i Teknik.

Ogsaa en hel Række Detailler genfindes i andre Dürertegninger fra det første Aarti af 16 Aarh., og man kan i særlig Grad henvise til Basel-Museets kendte Tegning fra 1509 forestillende Maria med Barnet siddende i en aaben Søjlehal.¹⁸⁾ Det vil være for trættende at gennemgaa dem alle lige fra Forgrundens Engle og Frugtkurv til Guirlanden med Fuglen under Taget og Cornichens fantastiske Ugleornament, der minder stærkt om det mærkelige Ornament over Pirckheimers blaa Skjold paa vor Aristoteles-Udgaves Bind V og har Paralleller baade i Hannover-Miniaturen (Rustningen paa den højre Putto) og i Figuren over Pirckheimers Vaaben paa Miniaturen i „Etymologium magnum graecum“ i Boymans' Museum. Dette intime Forhold til Basel-Tegningen tyder paa, at vor Aristoteles' Binds Miniatur er udført noget senere end Simplicius-Miniaturen og efter Pirckheimers Hustrus Død d. v. s. en Gang i Tiden mellem Sommeren 1504 og 1509, i hvert Fald peger den fremad mod Arbejder fra det andet Aarti.

Er der for os ingen Tvivl om, at saavel Simplicius-Miniaturen som det nyfundne Aristoteles Bind (IV) maa sættes i snævraste Forbindelse med Dürer selv, saa ligger Forholdet med V Binds Landsknægte-Miniatur anderledes, selvom Forbindelsen med Dürers Udsmykning af de andre Pirckheimer-Bøger er aabenbar. Siden er komponeret paa sædvanlig Vis: Øverst et farvet og forgyldt Rankeornament ganske svarende til Hannover-Bibliotekets Bind I af samme Aristoteles-Udgave og vort Bind IV. Derunder kommer et marmoreret Felt omkring Overskriften indrammet af forgyldte Stave meget lignende British Museums Miniatur fra Udgaven af Suidas (Milano 1499).¹⁹⁾ Umiddelbart under dette Felt begynder Teksten med Initialet „Pi“ og endelig forneden Pirckheimers

Vaabenskjold, omgivet af Akanthus-Ranker, kronet af et Hjelmgitter hvorover et Kristushoved med Tornekroner i hvilken tre Pile (?) er anbragt d. v. s. en Variation af Vaabnet paa Pirckheimers Exlibris, saaledes som vi kender det dels fra Warszawa-Tegningen dels fra Træsnittet, hvoraf et (meget defekt) Eksempel er indklæbet foran i Bindet. Hele denne Vaabenanordning holdes af to Landsknægte, der hver yderligere holder en Hellebard i Haanden. I Geheimbüchlein beskrives Miniaturen kort: „V. 2 Schweitzer mit partisanen halten das Birckheymerwappen in händen.“²⁰⁾

Medens Frise og Initial er ret groft udført, er Vaaben-Miniaturen utrolig delikat og fint malt uden nogen Tvivl af en dygtig Miniaturist af Fag. Den maaler 72×159 mm. Farveholdningen i Vaabenfeltet og den venstre Landsknægt er holdt ganske smukt stemt i gult og leverrødt (Dodenkop), medens Landsknægten til højre skurrer slemt i Helheden med sine skrigende Farver i blaat, carmin og lysegrønt. Let og fint er derimod Jordsmonnet med dets Sten, Grønsvær og Straa udført baade i Farver og Tegning. Grønsværet har en lys olivengrøn Farve ligesom i Simplicius-Miniaturen, medens enkelte Straa og Blade har den kolde og haarde irgrønne Farve, som vi kender dels fra Miniaturen i IV Bind dels fra Vinløvet i Simplicius-Bindet. Selve Hjelman over Pirckheimers Vaaben synes at have været forsølvet.

Hvor Dürer'sk end Ornamentiken er, og hvor elegant Figurerne end er tegnet, tør vi dog ikke henføre den direkte til Pirckheimers gode Ven men maa give en Miniaturist af Fag Æren for dette lille Arbejde, der er langt mere „akademisk“ i Stregen, end Mesteren fra Nürnberg sædvanlig er. Men at Dürer har haft Haand i Hanke med hele Illumineringsarbejdet i Pirckheimers Bøger maa anses for overvejende sandsynligt.

Tilbage staar at undersøge, om Landsknægt-Miniaturen lader sig nærmere datere. V Bind af Aldus-Udgaven var det sidsterhvervede, inden Pirckheimer i Marts 1504 meddeler, at han nu ejer alle i Italien hidtil trykte græske Bøger. Da Pirckheimers Hustrus Vaaben mangler, maa Miniaturen være udført efter hendes Død 17 Maj 1504. Hele Illumineringsarbejdet har dog sandsynligst som Lejlighedsarbejde strakt sig over en Aarrække, og det skulde ikke forbavse, om Bind V var et af de senest illuminerede og endnu senere end Bind IV, som vi godt kan tænke os trukket ned til sidste Halvdel af Aarhundredets første Aarti, selvom begge har nær Forbindelse med Simplicius-Miniaturen, hvis Datering ligger temmelig fast til ca. 1503.

Men hvilke Vurderinger og Dateringer man end maatte hælde til, saa bringer de to nyopdukkede Pirckheimer-Bind en glædelig og kunstnerisk

værdifuld Forøgelse af hele det herhenhørende Materiale, og yderligere en Trøst for os over, at Hannoverbibliotekets Bind, der tidligere har været i dansk Besiddelse (Hans Grams), ikke er forblevet her i Landet.

NOTER

¹⁾ Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen. Beiheft zum IL Band p. 3. (Berlin 1929). - ²⁾ Anf. Værk Band LI p. 175 ff. (Berlin 1930). - ³⁾ V. Thorlacius-Ussing: Kunstmuseets Aarskrift XIX p. 39 ff. (København 1932) og Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen LIV p. 91 ff. (Berlin 1933). - ⁴⁾ Philip Hofer: A newly discovered book with painted decorations from Willibald Pirckheimers library. Harvard Library Bulletin I p. 66 ff. (Cambridge Mass. 1947). - ⁵⁾ H. Tietze & E. Tietze-Conrat: Kritisches Verzeichnis der Werke Albrecht Dürers. Bd. II, 1 Halbband p. 145. W 26 a. (Basel & Leipzig 1937). - ⁶⁾ Anf. Værk Bd. II, 1 Halbbd. p. 14, 17 og 19. - ⁷⁾ Anf. Værk Bd. II, 1 Halbbd. p. 144 f og 147. - ⁸⁾ Anf. Værk Bd. II, 2 Halbbd. p. 100, 115 og 118. (Basel & Leipzig 1938). - ⁹⁾ Fr. Winkler: Die Zeichnungen Albrecht Dürers I-IV. (Berlin 1936-39). - ¹⁰⁾ Anf. Værk III p. 106. (Berlin 1938). - ¹¹⁾ Erwin Panofsky: Albrecht Dürer. I-II. (Princeton 1943). - ¹²⁾ Anf. Værk 3 Udg. p. 161 og 168. (Princeton 1948). - ¹³⁾ se Henvisning 4. Plate I og V. - ¹⁴⁾ Om andre Oxyderinger og Regeneringer se E. Rosenthal. Henvisning 1 (p. 6, 24 og 26. Anm. 1) og Henvisning 2 (p. 176). - ¹⁵⁾ G. E. Lessings sämtliche Schriften. Hrsg. v. Karl Lachmann XX p. 237. (Leipzig 1905). - ¹⁶⁾ Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen IL p. 50. (Berlin 1929). - ¹⁷⁾ Anf. Værk II, 1 Halbbd. Nr. W 26 b p. 145. - ¹⁸⁾ Afb. i Fr. Winkler Anf. Værk II Nr. 466-466 a, p. 133 f. - ¹⁹⁾ Jfr. ogsaa Miniaturen i Æsop-Udg. i Harvard Library. Anf. Værk af Philip Hofer, Plate I. (se Henvisning 4). - ²⁰⁾ Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen, Beiheft zum IL Band p. 50. (Berlin 1929).

Aristoteles: Opera, vol. IV, Venetiis (Aldus Manutius) 1497 (Inc. Haun. 298, IV). Originalens størrelse.

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟ Α

ΩΝ Φυτῶν τὰς διαφορὰς καὶ πῶς ἄλλω
 φύσιν ληπτέον, κατὰ τε τὰ μέρη, καὶ τὰ πό-
 θη, ἐπὶ τὰς γλῶσσας, ἢ τοῦ βίβου, ἢ θηρῶν καὶ
 πρᾶξις τοῦ κέχρησιν ὡς πρὸς τὰ ζῷα· εἰς ἰδίαι μὲν
 καὶ τὰ πῶς γλῶσση καὶ τὰ πᾶσι θηρῶν τοῦ βί-
 βου, ἢ θηρῶν τὸ τετρακῆ καὶ ἑξάκοντος· αἰδὲ κατὰ
 μέρη, πλεῖστους ἔχουσιν ἰκτιλίνας· αὐτὸ δὲ
 γούτο πρὸς τὸ οὐχὶ ἀναδράφωσται, γὰρ πρὶα δὲ μέρη, καὶ μὴ μέρ-
 η καὶ ἴ· ἀλλ' ἐπιπρὸς ἀπὸ τῶν γούτων, ἢ μὲν ἄνθρωποι, ἢ τε ἰκτιλίνας
 φύσεως ὄν, ἢ εἰδὸν καὶ εἰδὸν μὲν ἢ ἀπλάσι ἢ ὅταν γλῶσσηται· καθὰ
 πρὸς τοῖς ζῷοις τὰ ὑπερομυθιστά μὲν, πᾶσι εἰς τὴν ἀπόσιν ἢ γῆρ ἢ
 πᾶσι τῶν ἀπὸ βλάστη· ἢ δὲ τῶν τοῖς φυτῶν ἢ ἰαρι αὐτῶν τῶν, ὡς τῆς πύ-
 τειομένης τῶν ὄσιν αὐτῶν, βρύον, φύλλ, καρπῶν· ἀπὸ τῶν
 ὄσιν πρὸ τῶν καρπῶν, ἢ ἀμα γίνεται γούτων καρποῖς, ἢ τὴν διὰ τοῖς
 ὄβλαστῶν, ὡς τῆς ἰκτιλίνας λαμβάνει τὰ δένδρα καὶ τῶν ἰαυτῶν, ὁμοί-
 ωσιν τε τοῖς ἀνῶ καὶ τῶν τοῖς πρὸς τὰς εἰς ἄς, ὡς τῆς εἰς μὲν τῶν
 κατὰ τῆς μέρη, τῶν τε πᾶσι τῶν ἀπὸ τῶν ἰαυτῶν, ἢ δὲ πρὸς τῶν γούτων
 ἢ μὲν ὄσιν αὐτῶν, ἢ μὲν ὄσιν, συμβήσιν ὄσιν τῶν ἰαυτῶν φαίνε-
 ται, τῶν τε μὲν ἰαυτῶν, βλάστη ὄσιν τῶν γούτων καὶ ἄλλων τῶν ἰαυτῶν
 πᾶσι ἔχουσιν, πᾶσι καλλίω καὶ τελεότα καὶ εἰδὸν ὄσιν
 αἰ μὲν οὐκ ἀπὸ τῶν γούτων εἰσιν αὐτῶν· τῶν δὲ οὐχὶ μὲν ὄσιν

Aristoteles: Opera, vol. V, Venetiis (Aldus Manutius) 1498 (Inc. Haun. 298, V). Originalens størrelse.

ἈΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ἩΘΙΚῶΝ ΝΙΚΟΜΑΧΕΪΩΝ,
Τὸ Α΄.

Ἄσα τέχνη πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πρᾶξις τε καὶ προαίρεσις, ἀγαθὸν τιμῶν ἕνεκα. ὁ δὲ εὖ βουλοκάλως ἀπέφηναν τὸ ταῦτα γὰρ ὁ δὲ πᾶν ταῖς ἀεὶ διαφοράς δὲ τις φαίνεται ἢ τῶν τε λῶν· τὰ μὲν γὰρ εἰσὶν κρῶνται, τὰ δὲ παρ' αὐτὰς, ἔργα τιμῶν δ' εἰσὶ τέλη τιμῶν παρὰ τὰς πρᾶξεις, ἐν τούτοις βελτίω σφίφουκε τῶν κρῶνται παρ' ἔργα. πολλῶν δὲ πρᾶξεων οὐσῶν καὶ τεχνῶν καὶ ἰσχυμῶν, πολλὰ γίνονται καὶ τὰ τέλη· ἵα τρικῆς μὲν γὰρ ὕψος, ναυπηγικῆς δὲ, πλοίων· στρατηγικῆς ἢ νικηνοικονομικῆς ἢ, πλοῦτος ὅσα δ' εἰσὶ τῶν τοιούτων, ὑπὸ μίαν τιμὴν ἀρετῆς, καθάπερ ὑπὸ πῶν ἰσοκλή, χαλιμοποιητικῆ· ὅσα ἄλλα καὶ τῶν ποικίλων ὀργάνων εἰσὶν· αὐτῆ δὲ ἑκάστη πρᾶξις ὑπὸ πῶν στρατηγικῆ· ἴσον αὐτὸν ἢ ἴσον ἄλλ' ὑφ' ἑτέρας· ἐν ἀπείσασις ἢ, πᾶσι ἀρχιτεκτονικῆ, τέλη πάντ' εἰσὶν ἀρετῶν τερατῶν ὑφ' αὐτὰ· τούτων ἢ χεῖρον καὶ κείρα διώκεται διαφέρει δ' οὐδέ τις παρ' ὀργάνων αὐτῶν εἶναι τὰ τέλη τῶν πρᾶξεων, ἢ παρὰ τὰ αὐτῶν ἄλλο τι καθάπερ ἂν τῶν λεχθέντων ἰσχυμῶν· εἰ δὲ τι τέλη ὄντι ἢ πρᾶξις τὸ δὲ αὐτὸ βουλομένη παρ' ἄλλα ἢ διατῶν τε, καὶ μὴ πᾶν ταῖς ἑτέρον αἰρούμεθα, πρόφοσι ἢ οὕτως εἰς ἄπειρον, ὡς τ' εἶναι κενὴν ἢ ματαίαν τὸ ὅρεζιν, δὴ λον ὡς ῥυτ' ἀνείη ταῦτα γὰρ, καὶ ῥο ἀβασον· ἢ ῥ' ὄν ἢ πρὸς τὸν βίον ἢ πῶς αὐτῶν μετὰ ἢ χεῖροσφῶν.

Τὸ Α΄
Διαφορὰ τῶν τελῶν

κααα, II